

ZELENA POLITIČNA TEORIJA IN DRŽAVLJANSTVO**

*Povzetek. Avtorja v članku obravnavata nekatere izzi-
ve, pred katere environmentalizem postavlja politično
teorijo glavnega toka, in sicer tako na opisni kot na
normativni ravni. Najprej identificirata ključne točke
razhajanja med zeleno politično teorijo in politično teo-
rijo glavnega toka, potem izpostavita vrsto pomembnih
pojmov (t.j. »političnega«, »politične skupnosti«, »pra-
vičnosti«, »trajnosti«, »intergeneracijske solidarnosti«,
»demokracije«), ki so podvrženi reinterpretaciji v zeleni
politični teoriji kot posledici uvedbe novega ključnega
pojma »naravni pogoj«. V sklepnem delu se avtorja osre-
dotočita še na vprašanje razumevanja državljanstva v
različnih idejnih tradicijah glavnega toka politične teo-
rije, ki jih zoperstavljata nastajajočemu konceptu zele-
nega državljanstva.*

*Ključni pojmi: politična teorija, zelena politična teo-
rija, environmentalizem, ekologizem, državljanstvo,
politična skupnost*

Uvod

Razumevanje politične teorije v politični znanosti ima v zadnjih šestde-
setih letih pestro zgodovino. Če ji je takoj po drugi svetovni vojni nemški
politični filozof Franz Neumann (1992: 234) dodelil pomembno mesto v
politični znanosti predvsem pri razkrivanju parcialnih interesov, ki se skriva-
vajo pod plaščem skupnih interesov (to je bilo pomembno za graditev in
krepitev demokracije v procesih denacifikacije Nemčije), pa je bilo še pred
koncem sedemdesetih let splošno razpoloženje, da je politična teorija tako
ali drugače popoln nesmisel. Razpoloženje do politične teorije v politični
znanosti se je začelo znova spreminjati v osemdesetih, ko je bilo treba spre-
menjeno politično dogajanje pojmovno dojeti in pokazati možne nadaljnje
poti razvoja. V tem duhu je David Miller leta 1987 politično teorijo oprede-
lil kot sistematično refleksijo vladanja, njegovo naravo in namene, pri tem

* Dr. Andrej A. Lukšič, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede; mag. Maja Bahor, asistentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

pa se je omejil na razumevanje delovanja političnih institucij in na poglede, kako naj bi se te spremenile, če je to sploh potrebno. Ta opredelitev prinaša v razumevanje politične teorije normativno razsežnost; vpeljuje namreč kategorijo »naj bi« (ought to) in »je« (is): najstvo in dejstvo, raven tistega, kar je, in raven tistega, kar naj bi bilo. Po drugi strani pa je takšna opredelitev vendarle preozka in restriktivna, saj politiko (politics) omejuje le na institucije (polity), ki jih sicer politika kot politics mora vključevati, se pa z njimi ne izčrpa. To vrzel v opredelitvi politike kot politics sredi devetdesetih dopolni Isaiaha Berlin z opredelitvijo, da »... politična teorija razkriva ali uporablja moralne pojme v sfero političnih odnosov« (Marsh in Stoker, 1995: 21).

Politična teorija v politični znanosti tako dobiva nove razsežnosti, ki so po eni strani izraz vključevanja Millerjeve zahteve po normativnosti politične teorije, po drugi pa Berlinerjeve zahteve po uporabi normativne teorije v sferi političnih odnosov.

Takšna rekonstrukcija politične teorije znotraj politične znanosti same je bila v naslednjem koraku soočena z environmentalizmom, kar se izteče v konstituiranju zelene politične teorije. Andrew Dobson (2000: 212) je identificiral kar nekaj razhajanj med glavnim tokom politične teorije v politični znanosti in environmentalizmom, predvsem pa je ugotavljal, kje je prva prekratka, kaj izključuje in česa ne misli ter posledično o tem ni sposobna nič reči. Tako se vzpostavi nov »razširjen« predmet teoretskega premišljanja, vzpostavi se teren zelene politične teorije, ki odpravlja nekatere spreglede glavnega toka politične teorije.

Točke razhajanja s politično teorijo glavnega toka

Dobson se skozi implicitno kritiko glavnega toka politične teorije dokoplje do pomembnih ugotovitev tako glede vprašanja industrializacije, vloge znanosti in njenega samorazumevanja, pa glede sebstva in njegove ločenosti od naravnih pogojev njegovega obstoja ter tudi razumevanja družbenega dogovora, državljanstva in politične skupnosti.

Industrializacija in znanost

Glavni tok politične teorije industrializacijo kot fazo v razvoju kapitalistične družbe in njene posledice praviloma razume kot benigno (prijazno), prav tako pa tudi znanost in njeno vpetost vanjo. Nasprotno pa je »mehanicistična« znanost za environmentaliste izvor vseh okoljskih problemov in težav. Njen instrumentalistični odnos do naravnega sveta, v katerem je narava razumljena ali kot laboratorij za eksperimentiranje ali kot neskončno skladišče naravnih virov, pomeni za environmentaliste redukcionistično razumevanje narave oziroma naravnega sveta. Prvi problem takšnega razumevanja je

vezan na spoznavanje, saj le-to v svoje zaznavno polje ni sposobno vključiti tudi posledic, ki nastajajo kot rezultat s takšnim razumevanjem usmerjevalnega delovanja v naravnem svetu. Teh posledic zato ne more razumeti drugače kot le na kontinuumu zelene – neželene posledice in z neželenimi posledicami se je treba vedno znova spopasti, tako da se izumljajo nove tehnične naprave in iščejo nove, ustrežnejše tehnološke rešitve, ki bodo odpravljale ali vsaj zmanjšale nastale posledice (čistilne naprave veh vrst) ali odprle nove možnosti, z vidika naravnega sveta »bolj sprejemljive rešitve« (nove tehnologije), ki bodo tako razumljene vse do tedaj, dokler se ne bodo odkrili njihovi neželeni stranski učinki (nanotehnologija ipd.). In tako je neskončen krog (ne spirala) nenehnega kreativnega iskanja »novih tehnoloških zmožnosti in ekonomskih priložnosti« vzpostavljena. In tu za environmentaliste tiči drugi problem, ki je povezan z njeno konceptualno omejenostjo. Mehanicistična znanost je tako s svojim načinom reševanja okoljskih problemov vedno znova, ko jih rešuje, soočena s tem, da jih sočasno tudi proizvaja na neki drugi ravni. Naravni svet je bil/bo zaradi svojih samoregulacijskih moči sposoben nastale neželene posledice nevtralizirati. Lahko pa si zamislimo trenutek – in nekatere izkušnje človeštva že kažejo v to smer (npr. nesreče v jedrskih objektih) –, da pride do takšnih razsežnosti ali do takšne vrste neželenih posledic, ko jih naravni svet ne bo več sposoben sam »nevtralizirati«. In takrat se bodo spremenile ali celo uničile naravne predpostavke do te mere, da ne bo več mogoče ohraniti in nadaljevati človeškega bivanja oziroma drugih sedanjih oblik življenja na Zemlji. Environmentalisti prav tako drugače kot glavni tok politične teorije vrednotijo industrializacijo, za katero so prepričani, da sledi le svojim lastnim namenom in ciljem, torej maksimiranju profita, in se pri tem ne ozira ne na človeka in človeštvo ne na naravo, naravni svet in škodo, ki jima jo povzroča. Kljub kritičnemu pogledu na industrializacijo in »mehanicistično« znanost pa environmentalisti niso *a priori* proti industrializaciji ali uporabi izsledkov znanosti na sploh. Njihova pričakovanja gredo v smeri oblikovanja novega ravnotežja med človekom in naravo, s čimer razumejo, da je treba ob usmerjeni pozornosti na oba pola hkrati, na človeka in na naravni sveti, ponovno premisliti o vrednostni obtežitvi obeh v tem razmerju glede na pomembnost. S tem stališčem do »mehanicistične« znanosti in industrializacije je environmentalizem pripravil ustrezno izhodišče za konceptualni preobrat, ki ga glede na glavni tok politične teorije naredi zelena politična teorija.

Sebstvo

Druga predpostavka glavnega toka politične teorije, ki postane tudi center kritike zelene politične teorije, je razumevanje sebstva. Pri konstruiranju normativnih pravil je »jaz« razumljen ločeno od ostalega, in zato povsem

svoboden, torej ni »vgnuzden«, kar pomeni, da se mu pri konstituiranju normativnih pravil ni treba ozirati na pogoje, ki ga sploh naredijo za možnega. Prvi kritiki te predpostavke so bili komunitaristični politični teoretiki, ki so vztrajali na tezi, da sestvo delno konstituira tudi skupnost, v katero je umeščen in ji pripada, in da se morajo ti pogoji zato tudi vzeti v obzir, ko se oblikujejo normativna pravila. Zeleni politični teoretiki so povzeli to tezo in jo nadgradili s tem, da sestva niso videli »vgnuzdenega« samo v človeško, temveč tudi v biotsko in abiotsko skupnost, ki so jo razumeli kot ekološko, in ne kot kulturno skupnost. Ta dvojna »vgnuzditev« sestva v kulturno in ekološko skupnost pri zelenih političnih teoretikih pomeni velik odmik od koncepta izoliranega posameznika,¹ na katerega prisega glavni tok politične teorije.

Državljanstvo

Od tu je le še korak do drugačnega razumevanja državljanstva. Glavni tok politične teorije razume državljanstvo kot zagotavljanje pravic znotraj meja političnega teritorija, kot je država.

Zelena politična teorija to teritorialno zamejenost problematizira in rehabilitira idejo državljanske odgovornosti in državljanskih pravic. Predlaga, da bi morali environmentalistično odgovornost uvideti v kontekstu opustitve tihe prostorske in časovne zamejenosti.²

Družbeni dogovor in pogodbeni idiom

Naslednja točka razlikovanja se nanaša na razumevanje družbenega dogovora. Naravo družbenega dogovora glavni tok politične teorije razume kot »pogodbeno ureditev političnih razmerij«, torej da »pravice in dolžnosti izhajajo iz pogodbenih obveznosti«, ki so bodisi realne bodisi hipotetične. Zelena politična teorija pa deli misel, da vseh političnih obveznosti ni mogoče izraziti v pogodbeni formi, saj je treba določene politične obveze formulirati kot nepogodbene ali celo predracionalne. Tu mislijo na politične obveze, ki jih ima sedanja generacija človeške vrste do »ranljivih drugih« (npr. prihajajočih generacij človeške vrste ali drugih vrst živih bitij); teh obvez ni mogoče ustrezno formulirati v pogodbenem idiomu.

Povedano drugače, vztrajanje politične teorije na pogodbenem idiomu ne pomeni nič drugega kot to, da se sedanji generaciji človeške vrste onemogoča prevzemanje politične obveznosti do »ranljivih drugih«, saj se jih že

¹ Zelo poglobljeno liberalistično razumevanje posameznika kot izoliranega posameznika reflektira Mark Matern v delu *Putting ideas to work: A practical introduction to political thought* iz leta 2006 na straneh 23–57.

² Vprašanju državljanstva je več misli posvečeno v zadnjem delu besedila.

na ravni misli, na diskurzivni ravni, izključi, in tako prepreči, da bi postali osrednji del javnega premišljanja generacije, ki živi »tu in zdaj«. Ta premik v razumevanju družbenega dogovora ima pomembne posledice tudi za etično držo sedanje generacije.

Moralna raven

Redefiniranja pa se zelena politična teorija dotakne tudi na terenu moralnega. Vrsto standardnih domnev o naravnem svetu in o potrebi po razširjeni politični skupnosti je že sama dosedanja environmentalistična politika krepko načela. S tem se je uvrstila v širok krog tistih gibanj, ki so si prizadevala »remoralizirati politično življenje«, kar pomeni, da so aktivnosti, ki so jih sprožali, jemale v obzir tudi druge predvsem iz moralnih in ne toliko iz previdnostno-preračunljivih razlogov. Dobson tu najde točko edinstvenega razlikovanja environmentalizma in ekologizma od vseh drugih političnih ideologij; gre za priznavanje pomembnosti tega razmerja. To razmerje postane tako del ideološke refleksije; navzoča je splošna tendenca, da bi razgalili instrumentalnost tega razmerja in da se razmerje do »Drugega«, ki je tu narava, razume na nediskriminacijski način – ob dejstvu, da je namenjena tudi za človeško uporabo. Zelena politična teorija zato umesti »nečloveški svet« na moralno raven in ga vanj vpeljuje po principu »moralnega ekstenzionalizma« – s tem dobi naravni svet ali del njega moralno tehtne značilnosti – ali skozi »pozivanje na predracionalno raven«, kar pomeni, da gre za sklicevanje na skrb, sočutje ali celo na strahospoštovanje do »Drugega«.

Environmentalizem prinaša doslej odrinjen nečloveški svet v ospredje premišljanja, to pa ima pomembne implikacije na rekonceptualiziranje politične teorije same tako na opisni kot na normativni ravni.³

Novi izzivi za politično teorijo

Izzivi na opisni ravni

Če pristajamo na trditev, da so implikacije, ki jih prinaša environmentalizem za politično teorijo, le opisne narave, je treba dodati, da so že te izredno pomembne. Od zaznavnega polja, ki ga opisujemo, od oblike opisovanja pa je odvisno, kakšna bo narava implikacij in kakšna bo njihova teža za samo politično teorijo.

Za politične teoretike je značilno, da pri svojem početju ne upoštevajo empiričnega sveta, kar jim povzroča vrsto težav in je tudi družbeno nevarno,

³ Več o tej problematiki delitvi je mogoče prebrati v razpravi Grant, W. Ruth (2002): *Political Theory, Political Science, and Politics*.

pravi Dobson (2000: 213). Politična teorija, kolikor ne upošteva tega sveta, ne izpolni pogoja, da bi lahko delovala v smeri njegovega spreminjanja; prvi pogoj spreminjanja sveta je nujno razumevanje empiričnega sveta.⁴

Ko premišljamo o implikacijah, ki jih ima opisovanje naših odnosov z nečloveškim naravnim svetom na politično teorijo, se najprej ustavimo pri tistem, kar je skupno večini opisov, t.j. pri »povezanosti človeških bitij v mrežo odvisnosti«. Environmentalisti praviloma pristajajo na ideje znanstvene ekologije, ki organizme opredeljuje tako po njihovih individualnih kvalitetah (opredeljujejo njihovo bistvo) kot po njihovem odnosu do drugih organizmov in skupin organizmov. Mreža medsebojne odvisnosti organizmov pa vzpostavlja vrsto omejitev, s katerimi morajo računati tudi človeška bitja in človeštvo kot tako.

Environmentalizem ponuja vrsto opisov fizičnih okoliščin, ki dejansko predstavljajo meje, zato omejujejo človeško delovanje, torej predstavljajo tudi meje človeškim projektom. Dobson omenja dva tipa fizičnih okoliščin: to so lahko geografske razmere, ki jih je imel v mislih Jean-Jacques Rousseau, ko je govoril o pomembnosti pravih geografskih razmer za idealno polity, ali pa generalizirani fizični okvir,⁵ znotraj katerega se mora izvajati kateri koli človeški projekt ali mora delovati katera koli polity.

Skupno sporočilo environmentalističnih del je spoznanje, da je planet Zemlja omejen tako v smislu njegovih kapacitet pri zagotavljanju neobnovljivih virov kot pri absorpcijski sposobnosti odpadkov in izpustov, ki prihajajo kot neželeni rezultati iz produkcijskih procesov. Na različnih ravneh (svetovni, mednarodni, nacionalni, regionalni, lokalni) in znotraj različnih javnosti (strokovni, politični, javni) ter v različnih segmentih (energetika, nafta, plin ipd.) že vrsto let poteka intenzivna razprava, ki skuša določiti, kje je ta meja, ki jo predstavljajo fizične okoliščine. Nekateri v teh razpravah še vedno vztrajajo pri predstavi, da teh omejitev sploh ni, drugi pa verjamejo, da se bliža hiter konec civilizaciji, utemeljeni na ogljiku. Ne glede na pestrost mnenj in stališč pa je treba pritrditi sporočilu environmentalistov, da se je treba postaviti po robu kakršnim koli političnim projektom, ki ne upoštevajo fizičnih predpogojev za njihovo produkcijo in reprodukcijo. Če povemo še drugače, vsak politični projekt mora biti pozoren na ohranjanje vsaj tistih predpogojev, ki lahko zaradi neupoštevanja ali napake pri koncipiranju njihovega ohranjanja povzročijo predčasno ukinitve tega projekta, torej konec še v vitalni fazi njegove življenjske dobe.

Ali opis fizičnega okolja – torej, kakšno je – zagotavlja tudi že to, kakšno

⁴ Dobson s to tezo sebe umešča med tiste politične teoretike, ki politični teoriji, kolikor je zavezana le normativnemu, ne pripisuje moči spreminjanja, temveč je kot taka v službi ohranjanja statusa quo.

⁵ Aspekti tega fizičnega okvira je bil prvič javno izpostavljen v poročilu z naslovom »Meje rasti« /The Limits to Growth report/ leta 1972. Isto je bilo javnosti sporočeno znova v letu 1992 s knjigo Onstran meja /Beyond the Limits/.

naj bo, ali ima opisovanje v sebi že vsebovano preskriptivnost oziroma ali danost implicira najstvo? Na ta odgovor zeleni teoretiki odgovarjajo na več načinov. Med najbolj odmevnimi zagovorniki teze, da »danost implicira najstvo«, Dobson omenja Keekok Lee, ki to tezo razvija v svojem delu *Social Philosophy and Ecological Scarcity* (1989), in pa Freyo Mathews, ki je v delu *Ecological Self* (1991) zavzela podobno pozicijo kot Lee. Dobson ugotavlja, da tako Lee kot Mathews razvijata argumentacijo, iz katere je jasno, da razumevanje našega fizičnega in ontološkega okolja terja tudi preskriptivno razsežnost. To tezo Dobson posvoji in jo prenese v kontekst politične teorije z ugotovitvijo, da je »legitimnost mnogih zelenih preskripcij eksplicitno izpeljana iz prepričljivosti zelenih deskripcij« (Dobson, 2000: 213), torej imajo zelene deskripcije že vgrajeno preskriptivno razsežnost. Tudi če se ne strinjamo in zavračamo linijo argumentacije Keekok Lee in Freye Mathews, pa težko zavrneemo spoznanje o preskriptivnih implikacijah okoljskih deskripcij. Tudi razmišljanje Martin Ryle gre v to smer, ko piše, da ekološke omejitve lahko omejujejo politične izbire, jih pa ne determinirajo (1988). Dobson tezo Martina Ryla nekoliko preoblikuje in pravi, da se zdi enako prepričljiva tudi trditev, da bo »neka vrsta polity primernejša za življenje znotraj ekoloških meja kot kakšna druga« (ibid.) in se pri tem sklicuje na Robyn Eckersley, ki v knjigi *Environmentalism and Political Theory* trdi, da so demokratični režimi primernejši za trajnostno življenje kot avtoritarni; to tezo zagovarjajo tudi drugi teoretiki (Dryzek, 1990, 1992; Paehlke, 1988).

Environmentalisti vpeljujejo star pojem »narava« ali »naravni pogoj«⁶ v premišljanje in ga razumejo kot relacijski pogoj (a relational condition) ali kot razmerje odvisnosti (a relationship of dependency). »Naravni pogoj« je torej mišljen kot razmerje človeka z nečloveškim naravnim svetom; gre namreč za tisti svet, od katerega je odvisna človeška eksistenca nasploh. Tu ne gre za enega od možnih svetov, ki bi ga bilo mogoče izbrati ali ne in bi bil prepuščen svobodni izbiri človeka; gre za svet, ki je preprosta biološka nujnost, naravna danost, ki jo mora človek kot naravno bitje sprejeti kot svojo lastno mejo. Pojem »naravni pogoj« je netranscendenčen in je okvir, o katerem se ni mogoče pogajati ali ga svobodno izbirati, znotraj katerega pa se morajo oblikovati politični projekti. Kot tak predstavlja vrsto omejitev, ki jih je treba upoštevati, nima pa moči, da bi politične projekte deterministično določal.

⁶ Pridevnik »natural/naravni« je bil uporabljen v zgodovini politične teorije na različne načine in nobeden ni popoln sinonim za »natural condition«. Aristotel je na primer ta pojem navajal v kontekstu, da je politika za človeška bitja »naravna«. Ta »naravna« ni enako mišljena kot v ideji »natural condition«, trdi Dobson (2000: 214), saj pri zelenih teoretikih velja, da je politika nekaj »umetnega« (»artificial«), kar sicer velja od Hobbessa dalje. Prav tako ni »natural« v »natural condition« izpeljana iz istega pomena, ki jo ima fraza »human nature«. Environmentalisti presenetljivo malo govorijo o izvirnih ravnanskiških vzgibih te vrste, ki se navadno nanašajo na pojem »human nature«, trdi Dobson.

S tovrstno modifikacijo, ki jo sproža environmentalizem, z izpostavljanjem fizičnih okoliščin in predpogojev človeškega obstoja zavezuje politično aktivnost, da vsaki politični preskripciji zagotovi okvir, ki je narejen tudi po meri danih naravnih pogojev. S tem vzgibom politična teorija dobiva poudarjeno naturalistično razsežnost, ki vodi celo k ukinjanju nekaterih preskripcij politične teorije glavnega toka.

Izzivi na normativni ravni

Environmentalizem je dal pomemben prispevek tudi normativni razsežnosti v politični teoriji in spodbudil uporabo njene normativne razsežnosti v sferi političnih razmerij. Vrsta pomembnih pojmov je bila podvržena reinterpretaciji in v nadaljevanju bomo pokazali, kako je pojem »naravni pogoj« spodbudil nove premisleke glede »političnega«, »politične skupnosti«, »pravičnosti«, »trajnostnosti«, »intergeneracijske solidarnosti«, »demokracije«.

Pojem političnega je bil najprej pod močnim pritiskom feministične teorije, ki je izzvala njegovo reinterpretacijo s kratko frazo »osebno je politično« (»the personal is political«). Ta kratka fraza je imela takšno eksplozivno moč, da se je koncept »političnih razmerij« enormno razširil in noben politični teoretik ne more več ustrezno delati politične teorije, če ne premisli implikacij tega »odkritja«. Če je bila politika dotlej mišljena kot primarno javno delovanje ljudi, pa to feministično odkritje sili k temu, da se v premislek vzame še drug, nejavni, torej privatni, zasebni vidik človeškega bivanja, in to je vsaj tako pomembno kot analiza distribucije politične moči.

Drug vzgib za razširitev pojma političnega pa je prišel s strani environmentalizma, in sicer s pojmom »naravni pogoj«, ki je nečloveški naravni svet postavil v središče pozornosti. S tem pojmom si je utrla pot v politično teorijo sicer staro spoznanje, da je nečloveški naravni svet, človekovo neorgansko telo (»man's inorganic body«, kot ga imenuje Marx) pa krucialnega pomena. Vdor tega starega spoznanja v politično teorijo se je lahko očitno zgodil šele takrat, ko je začela družba kot celota zaznavati samoumevno »podporo življenju« kot ranljivo in krhko ter je taka postala predvsem zaradi moči človekove aktivnosti. Okolje je odtlej poseben predmet javne politike.

Tretji pomemben pomik v razumevanju pojma politično naredijo predstavniki politične ekologije s priznavanjem in vključevanjem nečloveškega naravnega sveta ali dela le-tega v moralno skupnost. S tem so bili določeni deli človeškega in nečloveškega sveta vključeni v procese političnih razmerij. To pa pomeni, da morajo biti preskripcije, narejene za politični aranžma človekovega življenja, združljive s potrebami in morajo upoštevati interese relevantnih delov nečloveškega sveta. Širjenje moralne skupnosti z relevantnim nečloveškim svetom se začne na primer z minimalno zahtevo po vključitvi »normalnih sesalcev, starih več kot leto« (Regan, 1988: 81) in se

konča z maksimalno zahtevo Jamesa Lovelocka, ki vključuje v to skupnost celo »Gajo« (Lovelock, 1979).

To širjenje pojma politične skupnosti nima le običajnih posledic za politično teorijo, da bi bilo mogoče na primer le kaj dodati k že obstoječemu teoretičnemu besednjaku. Narava teh novosti je veliko bolj korenita in veliko bolj dramatično posega v samo politično teorijo. Dobson trdi, da ni več mogoče le s spretnimi magijskimi triki prikazati novih konceptov demokracije, enakosti, svobode ali pravičnosti, temveč je treba te misliti v kontekstu »razširjene politične skupnosti«. In če to počnemo, so učinki veliko bolj radikalni.

Ekološka gibanja zagovarjajo pravičnost vsaj za nekatere živali. Tako se delu nečloveškega sveta priznava, da so legitimni imetniki pravic,⁷ za katere ne morejo biti nikoli več prikrajšani. Te pravice je treba na nek način umestiti v obstoječ prostor aspiracij po pravičnosti med človeškimi bitji. Če v tem stališču izpostavimo bolj splošen vidik in formuliramo splošno pravilo, ki bo kot tako pomembno za politično teorijo kot celoto, lahko rečemo, da »noben preskriptivni aranžma ne more biti ustrezno mišljen, če v aranžma ni vključena celotna politična skupnost – tudi relevantni deli nečloveškega naravnega sveta« (Dobson, 2000: 221).

Da lahko pride do močnejšega vdora teh spoznanj v političnoteoretsko prakso glavnega toka – kljub zaznani subjektivni nenaklonjenosti⁸ tem stališčem –, bodo poskrbela dejstva sama; pozornost glavnega toka politične teorije so na primer pritegnile okoljske agende, ki so navidezno ostale zunaj zanimanja zelenih, ali agende, ki se neposredno dotikajo človeških zadev. Zato sta bila tudi trajnostnost in trajnostni razvoj v svoji antropocentrični preobleki sama po sebi zanje dovolj impresivna, da so ju vzeli resno, vsaj njune implikacije. Tako so začeli premišljati o vprašanju mednarodne pravičnosti, problemu potencialnih konfliktov med proceduralno politiko liberalizma in demokracijo ter potrebnosti doseganja bistvenih pomikov v smeri trajnostnosti. V tem kontekstu si je mogoče zastaviti tudi zelo provokativno vprašanje, in sicer: ali bodo procedure liberalizma in demokracije proizvedle zelene rezultate trajnostnosti? In če je odgovor nikalen – ali so potem drugačne politike, ki bi bile razumno utemeljene in ki bi bile potencialno boljše pri doseganju zelenih ciljev, sprejemljive?⁹ Znotraj trajnostnosti

⁷ V tem smislu so »naravne relacije« tudi relacije pravičnosti, kot trdi Ted Benton (1993).

⁸ Dobson si ne dela iluzij glede širokega vključevanja teh spoznanj v politično teorijo. Mogoče je pričakovati le od tistih političnih teoretikov, ki so odprti do zelenih idej, da bodo resno vzeli razširjeno politično skupnost, ki vključuje biotske elemente (včasih tudi nebiotske elemente) kot osnovo za svoje nadaljnje teoretske prakse. Medtem bi morali druge politične teoretike prepričati vsaj o tem, da bi sprejeli v svoje teoretiziranje vsaj del nečloveškega naravnega sveta – potem bi morda, če sploh bi, prihajalo do širše sprejemljivosti vsaj najpomembnejših delov teh stališč.

⁹ Ta vprašanja previdno odpirajo horizonti onstran sedanje politične ureditve, in sicer tako, da se reflektirajo najprej še možni potenciali znotraj liberalno-demokratske paradigme, potem pa se išče rešitve

pa je nek dolgoročni aspekt vendarle neverjetno močno pritegnil pozornost tudi političnih teoretikov glavnega toka, ki se jim je zdel očitno bolj relevanten kot nekateri »neresni« predlogi okoljskih etikov. Gre za usodo bodočih generacij človeške vrste. Vprašanje bodočih generacij in delovanja sedanje generacije, ki oblikuje pogoje njihovega bivanja, je vprašanje, ki so ga »politično izumili« environmentalisti in ga na politično agendo postavili s pojmom trajnostnosti, potem ko so premislili vprašanje pogojev človeškega bivanja.¹⁰ Med vsemi temami, ki so jih razvili, pa je imel prav interes bodočih generacij največji vpliv na teoretike različnih profilov, še posebno na teoretike, ki so se ukvarjali s problemom pravičnosti. Medgeneracijska pravičnost je postala ideja, ki je angažirala zagovornike tradicionalne teorije pravičnosti, o čemer Dobson poglobljeno piše že v letih 1998 in 1999 v delih *Justice and the Environment in Green Political Thought*. Njuna skupna misel je ta, da politične teorije, ki se ukvarjajo z distributivnimi problemi, niso popolne, če ne vključujejo tudi obravnave bodočih generacij.

Ideja demokracije in predvsem volilni sistem, na katerem stoji in pade predstavniška demokracija, sta neprestano v središču razprave, ki se običajno odpira s pozivanjem k bolj pravični reprezentiranosti in reformi volilnega sistema,¹¹ ki bi to omogočil. V teh razpravah preseneča dejstvo, da je pravzaprav malo pozornosti posvečeno vprašanju, kaj ta podreprezentiranost interesov sploh pomeni. Poleg lokalnih interesov (npr. v Veliki Britaniji) bi morali v debato o podreprezentiranosti vključiti tudi bodoče generacije in njihove interese, ki so najbrž problemi z večjo specifično težo. Dobson (2000: 222) glede interesov bodočih generacij razmišlja in sklepa v tej smeri: prvič, ni dvoma, da bodoče generacije človeške vrste bodo in da bodo imele svoje interese, četudi ne vemo, kakšne bodo in kdo bo vanje vključen; drugič, vemo, da bo to, kar počnemo danes, imelo vpliv na njihove interese. Zaradi tega Dobson sklene, da bi vse to morali povedati sedanji generaciji človeške vrste; to bi bila dobra osnova za izpeljavo argumentov, ki bi se zavzemali za vpeljavo demokratičnega reprezentiranja teh interesov. V primeru Velike Britanije bi morali dobiti tako lokalni interesi kot interesi bodočih generacij, ki bi jih bilo treba razumno utemeljiti, mesto v popravljeni volilni zakonodaji.

Tudi tu Dobson znova izpostavi splošno točko, ki jo vidi v tem, da teorije

tudi zunaj nje, toda le zato, da bi bilo mogoče dosegati zelene cilje. Med prvimi so to vprašanje odprli leta 1996 Lafferty in Meadowcroft ter tudi Doherty in de Gues.

¹⁰ Dobson se čudi, kako malo pozornosti je imelo to dejstvo do sedaj, saj pri političnih teoretikih ta osnovna značilnost človeških pogojev ni bila tematizirana.

¹¹ V Veliki Britaniji se je pred leti odprla razprava s to temo in veljavnemu pravilu »zmagovalec vzame vse« so oporekali s predlogom o proporcionalnem predstavnštvu. S tem predlogom bi pridobili podreprezentirani lokalni interesi, ki bi tako dobili sedeže v nacionalnem parlamentu. O isti temi se razpravlja tudi v Sloveniji že vrsto let in si v zadnjem času na ta način išče izhod iz »sistemske blokade«.

demokracije ne bi mogle biti več razumljene kot popolne, če in dokler ne bi vzele v račun tudi zadev bodočih generacij človeške vrste.

Primer redefiniranja državljanstva

Tradicionalno pojmovanje državljanstva kot razmerja med državo in posameznikom, ki se tematizira v glavnem toku politične teorije, je samo ena izmed razsežnosti državljanstva. Na to nas opozori Faulks v svojem delu *Citizenship* (2000), ko razvije teorijo postmodernega državljanstva. Njegov premislek je v tradiciji postliberalne misli, saj morajo biti pravice, katerim avtor sicer pripisuje velik pomen, ukoreninjene v mrežo odgovornosti med posamezniki in njihovimi skupnostmi. Postliberalno razumevanje državljanstva poudarja različne relacije in nehierarhični značaj državljanstva, saj imajo posamezniki tako fizične kot čustvene potrebe. Državljanstvo si je zato treba zamisliti v okviru vrednot, kot sta soodvisnost in skrb (Faulks, 2000: 164–5). Te vrednote, trdijo avtorji zelene politične teorije, morajo biti nad človeškimi potrebami, ljudje pa se morajo zavedati svojih obveznosti do okolja, drugih vrst in bodočih generacij. Prav v družbenih spremembah sodobnega sveta, zlasti v globalizaciji, najde Faulks (2000: 168) priložnost za razvoj postmodernega državljanstva – namreč v grožnji planetarnih rizikov. Globalni riziki izzivajo Hobbsovo pojmovanje varnosti in družbenega reda, ki ju mora zagotavljati država, saj spodkopavajo zmožnost države, da svojim državljanom zagotovi varnost. Kot trdijo teoretiki kozmopolitske demokracije (Held, 1995), je politične institucije in pravice ter dolžnosti treba razširiti nad državo, če nočemo uničiti osnov človeške družbe z ekološkimi katastrofami in jedrskimi nesrečami. Faulksovo (2000: 170) postmoderno državljanstvo vključuje pravice in dolžnosti za vse človeške odnose, tako javne kot zasebne. V tem pogledu se njegova teorija sooča tudi z ekološkim izzivom – ko se riziko globalne ekološke katastrofe povečuje, mora biti državljanstvo dojemljivo za potrebe okolja, ki so nedeljive od potreb državljana.

Politična ekologija (ekologizem), ki misli ekološki izziv v okviru političnega, predstavlja izziv za pojmovanje moderne državljanstva. Dobson (2006: 216) pravi, da izziv državljanstva v okviru politične ekologije lahko pomeni mnogo stvari, vendar gre najprej za diskurzivni izziv, saj državljanstvo zavzema diskurzivni prostor v moderni politiki, vse od tega, kdo ali kaj se kvalificira kot član, kaj štejemo kot »politično«, do prostora pravic in dolžnosti, ki izvirajo iz njega. Navadno razmišljamo v okviru dveh pristopov k državljanstvu – liberalnem in republikanskem, ki se načeloma razlikujeta v načinu, kako koncipirata naravo in ravnotežje med državljanskimi pravicami in dolžnostmi. V okviru ekološkega izziva se nam postavlja vprašanje, kako se spopadata z izzivom okoljske razsežnosti političnega življenja.

Liberalno (okoljsko) državljanstvo in politična ekologija

Osrednja značilnost liberalnega (okoljskega) državljanstva in politične ekologije je združitev liberalizma in zelene politike (politics). V okviru tega pristopa je okoljsko državljanstvo mogoče institucionalizirati z reformiranjem zakonodaje in političnega procesa, z dodajanjem okoljske razsežnosti obstoječim državljskim, političnim in socialnim pravicam, katerih nosilec je liberalni državljan, in s pravico do participacije. Dobson (2006: 219) pravi, da se okoljska politika v liberalnem pristopu izraža skozi jezik pravic, ki so lahko vključene v kanon liberalnega državljanstva na številne načine: z vključevanjem pravice do za-življenje-mogočega in trajnostnega okolja; s sorodno, a globljo pravico do bolj trajnostnega okolja, ki je prvi pogoj za uživanje drugih državljskih, političnih in socialnih pravic. Politični ekologi dodajajo, da brez za-življenje-mogočega okolja tudi preostalih formalnih pravic ni mogoče uživati v polni meri; z možnostjo, da ima tudi okolje pravice, postavlja pod vprašaj sicer povsem nevidno in neopazno točko strinjanja med liberalnim in republikanskim državljanstvom, da je državljanstvo le za ljudi. Ekološki izziv razširja vprašanje, kdo ali kaj je upravičen do državljanstva (Dobson, 2006: 220). V razpravah o liberalnem ali republikanskem državljanstvu se sprašujejo o kvalifikacijah za članstvo v državljansko telo, vendar te razprave nimajo ontološke razsežnosti – kaj vključuje ekološki izziv. Državljanstvo je opredeljeno kot pravni status, ki je utemeljen na podlagi vsebinskih in proceduralnih pravic v ustavi in zakonih, kot je npr. Aarhuška konvencija, sprejeta leta 1998. Poskusi, da bi povečali udeležbo državljanov pri odločitvah v zvezi z okoljem, so del zelenega državljanstva. Kljub temu pa ima spodbujanje zelenega tipa državljanstva kot mehanizma za politično participacijo številne probleme. Najprej so tu vprašanja motivacije in materialnih možnosti državljanov za uveljavljanje svojih pravic do udeležbe, tudi nepravilnost in družbene neenakosti so ovire državljskim pravicam in le manjšini državljanov je omogočeno sprejemati odločitve za trajnostno ukrepanje. Poleg tega so pravice do informacij, udeležbe in pravnega varstva, ki so zapisane npr. v Aarhuški konvenciji, postopkovne, in ne vsebinske, zaradi česar pravičnost velja le za postopke, ne pa za izide postopkov (Melo-Escrihuela, 2008: 119). Tak pristop pa nujno ne prinaša sprememb k večji socialni vključenosti in družbeni pravičnosti.

Dodajanje okoljskih pravic na listo liberalnega državljanstva načeloma ni sporno, to pa je tudi domet, ki ga ima liberalno državljanstvo pri soočanju z ekološkim izzivom. Medtem ko lahko razširja polje pravic le za ljudi, je diskriminacijski do (nečloveške) žive in nežive narave, katera do okoljskih pravic ni upravičena. Prav tako pogled, osnovan na pravicah, daje velik poudarek posameznikom, ki se srečujejo s težavami (čas, viri, motivacija), ki jim preprečujejo izvajanje pravice do participacije, medtem pa zanemarja

kolektivni vidik. Poleg tega je okoljsko liberalno državljanstvo vezano na državno ozemlje in se izvaja izključno v javni sferi, pri čemer se osredotoča le na okolje, ne da bi vzelo v premislek družbeno-politične in ekonomske vidike ekološkega izziva.

Republikansko (okoljsko) državljanstvo in politična ekologija

Tri značilnosti republikanskega državljanstva glasno odmevajo z vzgibi politične ekologije: osredotočenost na skupno dobro, poudarek na političnih vrlinah in ideja aktivnega državljana. Ta pristop se nanaša na osebno odgovornost državljana, dolžnosti in obveznosti so globalne in izvirajo iz državljanske moralne in politične odgovornosti do nečloveške (žive in nežive) narave, do drugih državljanov in bodočih generacij. »Okolje« republikanci jemljejo kot javno dobro, od katerega smo odvisni vsi v produkciji in reprodukciji vsakdanjega življenja. Vsi naši interesi so odvisni od okolja, od virov, ki ohranjajo življenje ter zagotavljajo zdravo in trajnostno okolje tudi za bodoče generacije, zato je treba zagotoviti trajnost za vse. Kjer interesi posameznega državljana ne sovpadajo z interesi skupnega dobrega, ima slednje prednost, zato je dolžnost in obveznost državljanov, da razmišljajo o skupnem dobrem, ko se odločajo. Zelena politika nagovarja državljanke, naj povežejo svoj življenjski slog z vplivom, ki ga povzročajo naravnemu svetu – ljudje smo odgovorni za stanje okolja in hkrati spodbujeni, da zanj kaj storimo (Dobson, 2006: 222). Tudi žrtvovanje je skupno obema: v primeru republikanizma se državljan žrtvuje za republiko, v primeru politične ekologije pa žrtvuje svoja hotenja in (materialne) želje v dobro okoljske trajnosti. Tudi pomen obstoja vrline združuje republikansko misel in politično ekologijo. Za republikanizem so vrline povezane z izboljšanjem pogojev republike, za politično ekologijo so sredstvo za doseganje okoljske trajnosti. Medtem ko so republikanske vrline polne zgodb o pogumu, žrtvovanju, moči, pa teorije ekološkega državljanstva govorijo o skrbi in sočutju; obema je skupno, da vidita vrlino kot ključni sestavni del državljanstva (Dobson, 2006: 224). Teorije republikanskega okoljskega državljanstva predpostavljajo, da je trajnost mogoče doseči z združevanjem vrlih dejanj posameznikov. Državljanji so zato obravnavani kot glavni akterji družbenih in okoljskih sprememb, pozvani so, da storijo kaj za okolje s tem, da se odpovedo določenim udobnostim in vnesejo spremembe v svoje osebne življenjske stile, s čimer zmanjšajo svoj vpliv na okolje. Samodisciplina postaja javna vrлина, zato sebični in neodgovorni državljanji predstavljajo izvor okoljskih problemov. Pozornost je usmerjena na državljana – namesto na »kompleksne strukturne procese, ki povezujejo posameznike in institucije v zelo različnih družbenih in geografskih položajih«. To pa se konča v zelo tvegani težnji, ki depolitizira in privatizira zelene teme (Melo-Escrihuela, 2008: 122). Tretja

značilnost obeh pogledov je vizija aktivnega državljana. Republikanizem je povezan z idejo politike kot participacije in je dedič klasičnega Aristotelovega pogleda, da tisti, ki ne participira v javnem življenju skupnosti, ne izpolnjuje svojega človeškega potenciala, zelena politika pa ima močan »lokalistični« vzgib – tudi če razmišljamo globalno, moramo delovati lokalno, in šele v lokalnih oblikah komunikacijskega in odločevalskega procesa prepozna pravo participacijo (Dobson, 2006: 224), ne pa v ohromelih oblikah v kontekstu nacionalne države liberalne predstavniške demokracije.

Medtem ko se liberalno in republikansko državljanstvo kot koncepta glavnega toka politične teorije nanašata na članstvo v nacionalni državi kot arhetipskem prostoru sodobnega državljanstva, kjer državljanska dejavnost poteka le v javni sferi (Dobson, 2006: 225), pa ekološko državljanstvo izvira iz zelene politične misli, ki se preizprašuje, ali so nacionalna država in njeni ustrezni deli izčrpali izraz političnega prostora državljanstva.

Ekološko državljanstvo in politična ekologija

Ekološko državljanstvo sega čez teritorialne meje nacionalne države in zajema tako zasebno kot javno sfero. Ekološki državljan dela v skupno dobro, kar v ekološkem diskurzu lahko imenujemo »okoljska trajnost«. Ekološka politika je vsakdanja politika – je politics, ki zajema vsakdanje relacije med posamezniki, med posameznikom in živo in neživo naravo ter tiste, ki so vezane na participacijo v »javnih« telesih. Ves čas smo potrošniki okoljskih storitev in proizvajalci odpadkov, od rojstva do smrti, v javnem in zasebnem življenju. S tega zornega kota je zmotno gledati na kampanjo za reciklažni center kot na državljansko dejanje, na ločevanje odpadkov v zasebnosti domačega doma pa kot na zasebno dejanje. Ekološki izziv zahteva pogled na obe dejanji kot dejanji državljanstva (Dobson, 2006: 226). Tradicionalno pojmovanje državljanstva ne vključuje zasebne sfere; državljanstvo je po definiciji pravni status in delovanje (activity), povezano z javno areno. Že kozmopolitsko državljanstvo pride pri tem v nasprotje, saj državljanstvo po definiciji označuje pravice in dolžnosti znotraj nacionalne države oz. njenih delov. Preboj za ekološko državljanstvo je v tem, da je državljanstvo poleg pravnega statusa tudi delovanje (Dobson, 2006: 228). V tem pogledu je državljanstvo prizorišče političnega boja, kjer se sooča tudi s kozmopolitskimi in z ekološkimi izzivi, ki jih mora vključiti, in s tem presegati meje nacionalne države.

Izhodov iz liberalnega (okoljskega) v ekološko državljanstvo je več in so medsebojno povezani. V tej luči ekonomske reforme, znanstveno-tehnični napredek in spreminjanje življenjskih stilov niso dovolj. Vključevanje državljanov v proces odločanja o življenju je ključen, saj ekološko državljanstvo ne bo prišlo kot nekaj samoumevnega, treba si ga bo izboriti. Političnih oblik tega boja je več; ekološka demokracija, bioregionalizem, zelena država,

ekološki odtis so le nekateri izzivi pojmovanju modernega državljanstva in širjenju državljanskega prostora v skladu s težnjo politične ekologije.

Eckersleyjeva (2004) je oblikovala koncept zelene države tako, da je za izhodišče vzela obstoječo državno strukturo, jo preoblikovala, in tako ustvarila pogoje za zeleno državljanstvo in za ekološko demokracijo. Vendar Eckersleyjeva opozarja, da to ne pomeni zgolj ozelenitve liberalne demokracije, ampak uvedbo novih institucij in načel: novih postopkov odločanja, novih oblik predstavnštva, participacije in odločanja. Pri tem potence demokracije, predvsem participativne in deliberativne, odkriva in opisuje Dryzek (2000, 2005). Trdi, da je pri demokraciji bistveno, da gre za avtentično komunikacijo, ki presega ovire, ki izkrivljajo in sprevačajo tako komunikacijo. Ena teh ovir, za katero se zgodovina demokratične teorije ni menila, vendar ji je danes izpostavljena z zeleno politično mislijo, je komunikacija z nečloveško živo in neživo naravo. Velike birokracije, ki bolj ali manj delujejo v okviru standardnih procedur, ki so neobčutljive za lokalne ekološke kontekste, je ne vključujejo; za bioregionalne oblasti, ki jim vladajo tudi državljani s temeljnim znanjem, ki vključuje lokalne značilnosti in posebnosti, je verjetno, da so za te okoliščine bolj senzibilne. Ekološka demokracija briše meje med človeškimi družbenimi sistemi in naravnimi sistemi, je oblika demokracije brez meja, ki je zelo drugačna od institucij, ustanovljenih v industrijski družbi in katerih prioritete še vedno prevladujejo v današnjem svetu. Občasno so krize tiste, ki okoljski razsežnosti omogočajo, da se oblikuje in napreduje tako v smeri večje demokratizacije kot ozelenitve prevladujočih institucij (Dryzek, 2005: 235). Eden od možnih prostorov participacije in oblikovanja politike bi bila lahko bioregija kot oblika zelenega življenja z vključevanjem lokalnih praks ohranjanja, kjer konstrukcijo nacionalne države zamenja konfiguracija ekosistemov. Toda dandanes smo soočeni z globalizacijo kot vodilno idejo in prakso. Ekološki odgovor izzivom globalizacije ponuja prostorski odtis – prostorski imaginarij, v katerem so državljanstvo in dolžnosti ter obveznosti najboljše vključeni. Koncept ekološkega odtisa so razvili, da bi ponazorili različne vplive posameznikovih praks in praks skupnosti na okolje. Koncept predpostavlja, da ima Zemlja omejeno absorpcijsko zmožnost in »dovoljena zemlja« oz. odtis je odmerjen za vsakega prebivalca planeta znotraj postavljenih planetarnih omejitev. Nekateri ljudje imajo večji odtis kot drugi, kar je z vidika nominalne enakosti ekološkega prostora nepravilno, zato je ekološki odtis dobra ilustracija načela, ki korenini v pravičnosti, ne pa v širjenju humanitarnosti (Dobson, 2006: 230).

Sklep

Environmentalistični prispevek k politični teoriji je nedvomen. Sili k preišljanju o vlogi, ki jo imajo naravne razmere v normativnih razmislekih, in

k razširitvi in poglobitvi koncepta sfere političnih odnosov. Po svoji naravi so učinki environmentalizma preprosti, so pa tudi daljnosežni, kolikor se nanašajo na interpretacijo same širine »sfere političnih odnosov«.

Dobson opozarja na dve smeri širitve zaznavnega polja, znotraj katerega mora misliti politična teorija, in sicer se ta širi od človeških bitij na nečloveško naravo po eni strani, po drugi pa iz sedanjih človeških generacij na bodoče generacije človeške vrste in nečloveško naravo. Če to ponazorimo, bi lahko rekli, da so v najmanjši krog v sredini umeščena človeška bitja (pred tem so bili samo moški), potem sledi krog (glede na environmentalistično reinterpretacijo), ki se širi navzven in obsega vedno večje področje nečloveške narave in katerega meje se predstavljajo s filozofskim prepričevanjem ali intuitivno senzibilnostjo. Če k tej prostorski podobi dodamo še časovno razsežnost, vsaj razsežnost prihodnosti, potem nastanejo še večji zaznavni prostor in nova polja skrbi, in sicer skrb sedanje generacije za bodoče človeške generacije in skrb za bodoče generacije nečloveške vrste ter za njihove naravne pojave.

Nadaljnji razvoj medsebojnega vplivanja zelene politične teorije in politične teorije glavnega toka je mogoče predvideti v smeri medsebojnega neupoštevanja, bolj produktivna pa bi bila pot prisvajanja dediščine politične teorije s strani zelene politične teorije in prevzete okoljskih in ekoloških problemov v polje preišljanja politične teorije glavnega toka. In v tem trenutku se zdi sestop izza teoretskih okopov edino mogoč in nujen, če verjamemo, da misel pride za problemi in predhodi delovanju.

LITERATURA

- Benton, Ted (1993): *Natural Relations: ecology, animal rights and social justice*, London: Verso.
- Berlin, Isaiah (1978): *Does Political Theory Still Exist?*. V: Henry Hardy (ur.), *Concepts and Categories: Philosophical Essays*, strani 147–165. London: Hogarth.
- Chodorow, Nancy (1986): »Toward a Relational Individualism: The Mediation of Self Through Psychoanalysis«. V: Thomas C. Heller (ur.), *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality and the Self in Western Thought*, strani 235–256. Stanford CA: Stanford University Press.
- Dobson, Andrew (1996): *Democratising Green Theory: Preconditions and Principles*. V: Brian Doherty in Marius de Geus (ur.), *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights and Citizenship*, 132–150. London: Routledge.
- Dobson, Andrew (1998): *Justice and the Environment: Conceptions of Environmental Sustainability and Dimensions of Social Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobson, Andrew (1999): *Green Political Thought*. London: Routledge.

- Dobson, Andrew (ur.) (1999): *Fairness and Futurity: Essays on Environmental Sustainability and Social Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobson, Andrew (2000): *Political Theory and the Environment: The Grey and the Green (and the in-between)*. V: Noel O'Sullivan (ur.), *Political Theory in Transition*, 211–224. London: Routledge.
- Dobson, Andrew (2003): *Citizenship and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, S. John (1990): *Discursive Democracy: Politics, Policy and Political Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dryzek, S. John (1992): *Ecology and Discursive Democracy: Beyond Liberal Capitalism and the Administrative State*. *Capitalism, Nature, Socialism* 3 (2): 18–42.
- Dryzek, S. John (2000): *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, S. John (2005): *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobson, Andrew (2006): *Citizenship*. V: Andrew Dobson in Robyn Eckersley (ur.), *Political Theory and the Ecological Challenge*, 216–231. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eckersley, Robyn (1992): *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*. London: UCL Press.
- Eckersley, Robyn (1996): *Greening liberal democracy: The rights discourse revisited*. V: Brian Doherty in Marius de Geus (ur.), *Democracy and Green Political Thought. Sustainability, Rights and Citizenship*, 212–236. London: Routledge.
- Eckersley, Robyn (2000): *Deliberative democracy, ecological representation and risk: towards a democracy of the affected*. V: Michael Saward (ur.), *Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association*, 117–132. London: Routledge.
- Eckersley, Robyn (2004): *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty*. London: MIT Press.
- Faulks, Keith (2000): *Citizenship*. London: Routledge.
- Grant, W. Ruth (2002): *Political Theory, Political Science, and Politics*. *Political Theory* 30 (4): 577–595, <http://ptx.sagepub.com/content/30/4.toc>.
- Hayward, Tim (2004): *Constitutional Environmental Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Hayward, Tim (2000): *Constitutional Environmental Rights: A Case for Political Analysis*. *Political Studies* 48 (3): 558–72.
- Held, David (1995): *Democracy and the Global Order*. Cambridge: Polity Press.
- Horkheimer, Max, in Theodor W. Adorno (2002): *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Lafferty, William J. (ur.), in James Meadowcroft (ur.) (1996): *Democracy and the Environment: Problem and Prospects*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Lovelock, James (1979): *Gaia*. Oxford: Oxford University Press.
- Marega, Milena in Drago Kos (ur.) (2002): *Aarhuška konvencija v Sloveniji: strokovna priporočila za implementacijo Konvencije o dostopu do informacij, udeležbi javnosti pri odločanju in dostopu do pravnega varstva v okoljskih zadevah*. Ljubljana: Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo.

- Mattern, Mark (2006): *Putting ideas to work: A practical introduction to political thought*. Lattham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Mathews, Freya (1991): *The Ecological Self*. London: Routledge.
- Marsh, David, in Gerry Stoker (1995): *Methods in Political Science*. Basingstoke and London: Macmillan.
- Melo-Escrihuela, Carme (2008): *Promoting Ecological Citizenship: Rights, Duties and Political Agency*. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies* 7 (2): 113–134.
- Miller, David (1987): *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*. Oxford: Blackwell.
- Neumann, Franz (1992): *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Paehlke, Robert (1988): *Democracy, Bureaucracy, and Environmentalism*. *Environmental Ethics* 10 (4): 291–308.
- Regan, Tom (1988): *The Case for Animal Rights*. London: Routledge.
- Ryle, Martin (1988): *Ecology and Socialism*. London: Radius.
- Schneewind, John Boswell (1986): *The Use of Autonomy in Ethical Theory*. V: Thomas C. Heller (ur.), *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality and the Self in Western Thought*, strani 124–141. Stanford CA: Stanford University Press.